

INHOUD

INLEIDING	13
MAATSCHAPPIJ	23
1 Antropoloog in eigen land	27
Uitwisselingen	28
Verhoudingen	32
Autoriteit en macht	37
Zingeving	42
2 ‘Er is een metafoor op de wereld gefallen’	50
‘L’ordre du discours’	54
Praktijken van socialisatie	58
Het grote gelijk van een vertoog	61

INDIVIDU	67
3 'Nature?' Het wezenlijke in de mens	71
Homo sapiens	72
<i>Infants</i> en kleuters	81
Het onderschatte belang van de sociale psychologie	85
Wat is het wezen van de mens?	91
4 'Nurture?' Identiteit als sociale constructie	93
Identificatie versus individuatie	98
Identiteit als een samenspel van verhoudingen	102
Identiteit als morele constructie	107
'The human condition': immer strevend, altijd verdeeld, soms vrij	109
INTERMEZZO	113
EEN MAATSCHAPPIJ VOL INDIVIDUEN	117
5 Het neoliberale narratief	119
Het narratief	122
De praktijken	137
6 De neoliberale samenleving	155
Uitwisselingen	159

Verhoudingen	171
Autoriteit en macht	183
Zingeving	193
INDIVIDUEN ZONDER SAMENLEVING	201
7 BV Ik	205
Concurreren met jezelf	206
Love Me Tinder	209
Concullega's	218
Meningen aan de macht	222
8 Het vervreemde individu	231
Onbehagen in cijfers	235
De marginalen	240
Vervreemd van ons lijf	254
UITLEIDING	259
Onbehagen en verdeeldheid	260
Vervreemding versus verzoening	263
Autonomie in verbondenheid	267
NOTEN	269
DANKWOORD	283

INLEIDING

Tijdens mijn kindertijd werd er in mijn dorp een afdeling van de scouts opgericht. De jongste leden, de ‘welpen’, paradeerden op het dorpsplein in uniformen die bij sommige ouders ongetwijfeld nare herinneringen opriepen. Zelf was ik er helemaal weg van, en na wat aandringen mocht ik lid worden. Het bleek een mismatch, na korte tijd haakte ik af. De precieze redenen herinner ik me niet meer, behalve dat het in een groep zijn mij niet makkelijk afging, en zeker niet in georganiseerd verband. Informele groepen waren geen probleem, elke avond maakte ik op hetzelfde dorpsplein deel uit van een bende ravottende jongens die elkaar na schooltijd terugvonden.

Vele jaren later, tijdens mijn onderzoek naar identiteit, begreep ik welke krachten er hier aan het werk zijn. Het krachtigste motief is het erbij willen horen, bij de ander, bij de groep. Daartegenover staat de zucht naar autonomie, naar het uniek en origineel willen zijn. Tussen deze twee schuurt het; te veel van

het ene doet ons verlangen naar het andere, en omgekeerd.

Het spanningsveld tussen autonomie en verbinding begint in onze kleutertijd, wanneer we onze eigen zin willen doen maar ook de nestwarmte niet kunnen missen. Als het ouderlijke nest achter ons ligt, vinden we dezelfde spanning terug in onze volwassen liefdesrelaties, met als resultaat een onbehagen dat om de zoveel tijd de kop opsteekt en waar we geen raad mee weten. Onze gebruikelijke oplossing is de oorzaak buiten onszelf leggen, bij de ander, of zelfs bij 'het systeem'. Dat is niet eens zo moeilijk, want de eisen van de ander, en dus ook van het systeem, bezorgen ons sowieso de nodige moeilijkheden. Met deze oplossing gaan we voorbij aan oorzaken die in onszelf liggen.

Dezelfde krachten met dezelfde verlangens en hetzelfde schuren herken ik in de veel ruimere verhouding tussen samenleving en burger. Als onderdeel van een steeds complexere maatschappij dromen velen van een 'autarkisch' leven, een eenvoudig bestaan waarin men volledig in de eigen behoeften kan voorzien. Wie het uitprobeert, komt snel tot dezelfde vaststelling als Henry David Thoreau (1817-1862): we kunnen niet zonder de anderen. Tijdens zijn tweejarig verblijf in een zelfgebouwde blokhut in het idyllische Walden Pond onderhield hij regelmatige uitwisselingen met mensen uit het belendende stadje. Wat hij aan zijn ervaring overhield, was zowel een engagement met de gemeenschap (onder meer door het oprichten van een school) als een kritische houding tegenover de gevestigde orde (hij ijverde tegen slavernij en weigerde belastingen te betalen toen bleek dat het geld gebruikt werd om een foute oorlog te bekostigen).

De toenmalige samenleving was behoorlijk anders dan de onze – een 'Thoreautje doen' zit er niet meer in. Toch is het spanningsveld tussen maatschappij en burger van alle tijden. We willen er-

bij horen maar ook weer niet, of toch niet helemaal, we willen ook onze eigen zin doen. Het evenwicht tussen wat een maatschappij van haar burgers verwacht en waar zij menen recht op te hebben, is nooit in balans, en elk tijdperk formuleert een eigen antwoord. Het is geen toeval dat twee grondleggers van de klassieke filosofie er hun voornaamste werk aan wijdden. Plato (*De Republiek*) droomde over een ideale staatsvorm, Aristoteles (*Ethica Nicomachea*) beschreef nuchter hoe we een goed leven kunnen bereiken. Na en naast de filosofen volgden de theologen, vanaf de verlichting kwamen de antwoorden van ideologen. Tegenwoordig zijn het economen die de toon zetten.

Hedendaagse maatschappijcritici beroepen zich vooral op wetenschappelijke gegevens om hun bedenkingen te gronden, met bijvoorbeeld psychosociale gezondheidsindicatoren als criteria voor de kwaliteit van een maatschappij.* Dat is de uitdaging die ik met dit boek aanga: het formuleren van een doordachte kritische visie op onze samenleving. Doordacht betekent wetenschappelijk gefundeerd en niet gebaseerd op een of ander-isme (socialisme, ecomodernisme, conservatisme) dat dicteert hoe een ideale maatschappij eruit zou moeten zien. Het is een uitdaging omdat wetenschap nooit echt neutraal is; zeker menswetenschappen zijn ideologisch gekleurd terwijl ze dat in alle toonaarden ontkennen. Er is nog een tweede beperking: wetenschap mag dan de betere grond zijn om beslissingen te nemen op maatschappelijk vlak, toch kan zij over ethische zaken geen uitspraak doen. De wetenschappelijke onderbouwing van een maatschappij gebeurt altijd in het kielzog van vertrekpunten die op zich niet wetenschappelijk gegrond kunnen worden. De be-

* Belangrijke psychosociale gezondheidscriteria zijn onder meer de lichamelijke en mentale gezondheid van de bevolking, het drugsgebruik, de omvang van de gevangenispopulatie en het aantal geweldsdelicten.

langrijkste betreffen de antwoorden op twee vragen. Wat begrijp je onder maatschappij? Wat is je mensvisie?

Ik vind het noodzakelijk om daar in deze inleiding bij stil te staan. De reden is de volgende: wanneer je een visie op mens en maatschappij expliciet formuleert, wordt het snel duidelijk dat deze op keuzes berust die je niet hard kunt maken, maar die wel concrete gevolgen hebben. Hanteer andere uitgangspunten en je mondt uit bij een andere kritische visie. De verschillen tussen maatschappijcritici kunnen nagenoeg altijd teruggevoerd worden op verschillende vertrekpunten. Dat wordt veel te weinig gezegd, met als gevolg dat veel discussies in de lucht blijven hangen. Wil je maatschappijkritiek formuleren, geef dan expliciet aan wat je uitgangspunten zijn.

Op de vraag ‘Wat is jouw maatschappijvisie?’ verwacht men een ideologisch antwoord. Vaak wordt de vraag al in die richting geformuleerd – ‘Ben jij links of rechts?’ Ik heb het daar moeilijk mee, omdat ik me in geen enkele overkoepelende ideologie kan herkennen. Natuurlijk heb ik politieke ideeën, maar als ik ‘Doe de stemtest’ (in Nederland het Kieskompas of de Stemwijzer) invul, liggen mijn keuzes verspreid over het volledige spectrum, zij het met meer linkse dan rechtse accenten. Ik heb een grondige afkeer van elke ideologie die maatregelen in kleine cenakels of partijbureaus uitdenkt en vervolgens top-down gaat opleggen. Mijn voorkeur gaat uit naar een democratisch georganiseerde maatschappij waarin vrijheid geen loos begrip is. Waar mogelijk baseer ik mijn ideeën op natuurwetenschappelijk onderzoek. Zo staan de klimaatverandering en het verlies van de biodiversiteit buiten kijf en de beslissingen waartoe zij ons verplichten zijn niet ‘links’ of ‘groen’, wel wetenschappelijk onderbouwd. Daartegenover staan mijn ethische keuzes, die – precies omdat ze ethisch zijn – voor discussie vatbaar blijven.

Dat mensen gelijkwaardig zijn, is voor mij vanzelfsprekend, en alles wat bijdraagt aan polarisatie vind ik gevaarlijk. Transparantie is belangrijk, elke vorm van bewuste desinformatie een misdrijf. Ik heb veel vertrouwen in het zelforganiserend vermogen van groepen maar weet genoeg van onze evolutionaire make-up om te beseffen dat een samenleving zonder hiërarchie niet in onze genen zit.

Een maatschappij oefent een aantal functies uit die het samenleven van een grote groep mensen mogelijk maken. Het organiseren van deze functies vooronderstelt een idee over hoe mensen in elkaar zitten, een mensvisie dus. Ook daarover zijn de meningen verdeeld. Ga je ervan uit dat Homo sapiens in wezen slecht is, dan hoop je op een strenge maatschappij die het slechte onderdrukt. Denk dat je dat de meeste mensen deugen, dan pleit je voor vertrouwen en ruimere beslissingsmogelijkheden voor het individu. Beide opvattingen zijn moreel van aard en hebben een religieuze achtergrond. Het uitgangspunt van mijn mensvisie ligt elders en is zowel alledaags als fundamenteel.

Het alledaagse ervaren we elke ochtend, meestal op dezelfde plaats – in de badkamer voor de spiegel. Ik kijk naar mezelf en wat ik zie, kan tegenvallen of meevallen; ongemerkt start ik een innerlijke dialoog, waarin ik mijzelf beoordeel. Ik kan tevreden zijn met mezelf, met als risico de weg die Narcissus opging, of ik kan teleurgesteld zijn met mezelf, en dan wenkt de diepte. Tussen deze twee uitersten liggen er gelukkig tal van nuanceringen, met op de achtergrond de verdeeldheid tussen wie oordeelt (ik) en wie beoordeeld wordt (ook ik).

Dat brengt me bij het fundamentele aspect in mijn mensvisie: wij zijn verdeelde wezens. Ik kan nadenken over mezelf, ik kan zelfs nadenken over mijn gedachten. Vaak wordt dit negatief benoemd, de ‘innerlijke verscheurdheid’, een ‘schizofrene

gespletenheid'. Bij tijd en wijle zal iedereen wel worstelen met zichzelf en komt het onbehagen ditmaal van binnenuit, maar laat ons vooral de pluszijde niet vergeten: de mogelijkheid tot zelfreflectie, als vertrekpunt voor verandering. Ik kan denken over mezelf in verhouding tot anderen (dat is niet zo lastig), ik kan zelfs nadenken over mijn eigen gedachten (dat is stukken moeilijker).

De mens is een verdeeld wezen dat denkend in gesprek is met zichzelf. Enige overdenking toont het relatieve karakter aan van het tweeledige in deze verdeeldheid. Is mijn oordeel over mezelf echt mijn oordeel, of dat van een altijd aanwezige derde, die op de achtergrond meekijkt? Zijn mijn gedachten echt mijn gedachten, of heb ik ze onbewust overgenomen van gedachtefluisteraars die overal aan het werk zijn? Het formuleren van een echte zelfbeoordeling, van een eigen visie, is ontzettend moeilijk. Altijd blijken ze minder 'zelf' en minder 'eigen' dan gedacht en is de invloed van anderen, van de buitenwereld onaangenaam groot. Deze enorme impact is geen toeval, maar heeft te maken met een ander wezenskenmerk: als sociale wezens willen we voortdurend goedkeuring krijgen. Wat wij verlangen van de ander, is erkenning.

Dat onze zelfbeoordeling op maatschappelijke criteria berust en onze gedachten (zelfs de kritische) teruggaan op wat ons ingefluisterd wordt, laat zien hoezeer individu en samenleving aan elkaar gekoppeld zijn. Als gevolg van deze koppeling mag een mensvisie nooit beperkt blijven tot het individu, net zomin als een maatschappijkritiek zich tot de maatschappij mag beperken. Willen we een bruikbare kritiek formuleren, dan is het de verhouding tussen beide die voorop moet staan. Het typische gevoel dat bij deze relatie hoort, werd door Sigmund Freud samengebond in één woord: onbehagen. Zijn mens- en maatschappijbeeld

zijn even klassiek als zwartgallig. Seks en geweld liggen ingebakken in de mens en de belangrijkste functie van de maatschappij is deze te onderdrukken en de aldus vrijgekomen energie aan te wenden voor culturele vooruitgang. En ja, voor het individu brengt dat 'onbehagen' met zich mee.

Freuds stelling vraagt op minstens twee punten om correctie. Het eerste betreft zijn impliciete veronderstelling dat de door hem beschreven verhouding tussen mens en maatschappij van alle tijden was. Dit is niet het geval, de verdeeldheid mag dan wezenlijk zijn, de invulling ervan is sterk afhankelijk van de concrete samenleving waarin een individu opgroeit. Elke maatschappij houdt haar burgers een ideaal voor: zo en zo moet je zijn, als man of vrouw, als jongere, op professioneel vlak, als burger. Het ideaal heeft een keerzijde, want in dezelfde beweging definieert een maatschappij wat zij afwijkend vindt, samen met de wijze waarop zij afwijkingen aanpakt. Vergelijk de ideale man en vrouw uit Freuds tijdperk met de huidige, en de immense verschillen springen in het oog. De verdeeldheid blijft, maar de identiteit wordt ingekleurd door tijdsgebonden idealen, met een tijdsgebonden onbehagen tot gevolg.

Het tweede te corrigeren punt betreft de al te makkelijke tegenstelling tussen individu en maatschappij. De mens behoort tot de sociale zoogdieren en maakt deel uit van meerdere groepen. Maatschappelijk beschouwd werden die in een ver verleden gedefinieerd als 'standen' (de boeren, de clerus, de adel), dichterbij ons als sociale klassen. Evenals Freud beseffen wij dat veel te weinig, terwijl het niet zo moeilijk is om te zien hoe de maatschappelijke verwachtingen die een individu voorgehouden worden, uitdrukkelijk gekoppeld zijn aan de groepen waartoe het behoort. Gender, etnische achtergrond en sociale klasse spelen een belangrijke rol en veroorzaken op hun beurt verschillende vormen van onbehagen.

Het doel van maatschappijkritiek is niet het nastreven van een utopische, perfecte samenleving. De geschiedenis laat zien tot welke rampen dat leidt en onbehagen is nu eenmaal onvermijdelijk, daar heeft Freud een punt. Een maatschappijkritiek kan omvang en oorzaken aangeven, samen met aanwijzingen voor verbetering. De verwevenheid van individu en samenleving maakt verandering tot een gedeelde verantwoordelijkheid. Afgeven op 'het systeem' zonder het eigen aandeel onder ogen te nemen, is puberaal, net zoals het afschuiven van maatschappelijke verantwoordelijkheid op het individu al te makkelijk is en al helemaal als dat onder het voorwendsel van 'vrijheid' gebeurt.

Hoe kunnen we een maatschappij begrijpen, welke functies vervult zij voor haar leden? En hoe kunnen we het individu begrijpen, in zijn relaties tot anderen en tot de samenleving?

In de eerste twee hoofdstukken geef ik aan hoe we het typische van een maatschappij in relatie tot haar leden kunnen vatten aan de hand van vier ingangen, meestal gereduceerd tot het economische, het sociale, het politieke en het religieuze. Mijn invulling is ruimer, vandaar de noodzaak om elk van de vier toe te lichten. Ter illustratie bespreek ik bij elke ingang de wijze waarop dit luik functioneerde in onze vroegere maatschappij, tot pakweg 1980; dit is een vingeroefening voor de toepassing op het heden die later komt.

In hoofdstuk drie en vier heb ik het over de andere kant van de verhouding, het individu. Kunnen we het wezen van de mens vatten, hoe ziet onze evolutionaire erfenis eruit? In welke mate is onze identiteit echt de onze, en waar wordt de invloed van de maatschappij voelbaar?

Dit eerste deel is algemeen en biedt het noodzakelijke raamwerk om in het tweede deel van het boek te kunnen nadenken

over onze maatschappij en onze identiteit. Ik maak gebruik van de vier ingangen en pas ze toe op de samenleving die begon rond 1980 en die nu een terminale fase bereikt heeft. Welk onbehagen ervaren wij en waarom? Wat zijn de effecten op de identiteitsvorming en de relaties tussen mensen? In mijn bespreking maak ik waar mogelijk gebruik van verifieerbare gegevens, en vermijd ik zowel de hysterie van het doemdenken als het conservatisme van het vooruitgangsgejubel.

Ten slotte keer ik in de uitleiding terug naar het spanningsveld tussen autonomie en verbondenheid. Tot mijn eigen verrassing blijkt dat geen tegenstelling te zijn, en kan autonomie slechts bestaan bij de gratie van verbondenheid.

MAATSCHAPPIJ

Jaren geleden werd ik als jonge academicus uitgenodigd om een lezing te geven aan Rutgers University in New Brunswick (New Jersey). Op de laatste dag van het congres had ik mijn portie intellectueel voer wel gehad, het was mooi weer, ik besloot in mijn eentje de buurt rond mijn hotel te verkennen. Korte tijd later bevond ik me in een andere wereld, waar ik de enige ‘white caucasian’ was. Auto’s en huizen waren anders, op de trappenhuizen maakten jonge Afro-Amerikanen plezier, overal hoorde je muziek. Op straat liepen vrouwen met in mijn ogen veel te veel kleine kinderen. Volwassen mannen zag je nauwelijks. Contact leggen was makkelijk, ik werd regelmatig aangesproken met de vraag wat ik wilde kopen – dat het over drugs ging, had ik snel door. Met een paar mensen raakte ik aan de praat, over de klassieke vragen: waar kom je vandaan, wat kom je hier doen enzovoorts. En ja, het was inderdaad een andere wereld. Jaren later, toen ik *The Wire* bekeek, begreep ik de reacties van mijn

Amerikaanse collega's toen ik bij het afsluitend diner vertelde waar ik geweest was.¹ Zij zouden zich nooit in die buurt wagen, dat vonden ze veel te gevaarlijk, ze waren niet racistisch, dat niet, maar daar rondwandelen, nee hoor. Het was een andere maatschappij, vertelden ze, waar andere regels golden, met andere omgangsvormen.

Hoe breng je het anders zijn van een samenleving in kaart? Wanneer we een onbekende ontmoeten, wordt onze houding automatisch bepaald door een intuïtieve inschatting of we te maken hebben met een man of een vrouw. Op bezoek in het buitenland zijn het vaak de genderverhoudingen die onze bewuste aandacht trekken, zeker als ze verschillen van onze eigen cultuur. Een paar jaar geleden was ik in Kopenhagen, waar een opvallend element in het straatbeeld jonge vaders zijn die een kinderwagen voor zich uit duwen. Bezoek je een markt in Rome, dan zie je hoe wat bij ons een zakelijke transactie is ('een kilo tomaten asjeblijft') ginder een opvoering wordt, met veel gebaren, tussen de koper, vaak een vrouw, en de verkoper, vaak een man. Ben je in Salamanca, dan kan je op zondag in de buurt van de Plaza Mayor de koppels zien paraderen, in hun beste kleedij – het zou een opname van David Attenborough kunnen zijn over het paargedrag van en de pikorde bij de primaat genaamd *Homo sapiens*.

Wie gedurende een langere periode in een andere cultuur woont en werkt, krijgt na verloop van tijd een aardig beeld van de samenleving waarin hij te gast is. Op de keper beschouwd zijn er vier activiteiten op grond waarvan we overeenkomsten en verschillen tussen maatschappijen in kaart kunnen brengen. De eerste betreft de uitwisselingen tussen mensen, wat veel ruimer is dan een reductie tot louter economische transacties. De tweede sluit daarbij aan, maar is specifiek: hoe verlopen de relaties tussen mensen onderling, bijvoorbeeld tussen mannen

en vrouwen, tussen ouders en kinderen? De derde doorkruist de twee vorige en heeft te maken met gezag. Uitwisselingen en verhoudingen grijpen plaats op grond van een onzichtbaar netwerk van afspraken en regels, gestuurd door normen en waarden. Zijn die anders dan 'bij ons', en welke instanties houden toezicht op de naleving? De vierde en laatste activiteit waarin maatschappijen onderling kunnen verschillen, is het minst zichtbaar: op welke manier gaat een samenleving om met existentiële vragen zoals seksualiteit, geboorte en dood, wat is de houding tegenover het transcendente?